

УДК 94(477):316.334.55 «1921-1991» DOI: 10.26661/swfh-2018-50-037

Зникаючі села України як наслідок трансформаційних процесів радянської доби

М.М. Рогожа

*Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини,
rohozhamt@ukr.net*

Ключові слова:

зникаючі села, партійні рішення, колективізація, молодь, зменшення жителів, соціальна сфера, демографія.

Концептуально розглянуто політику партійних органів стосовно політичних, економічних і соціальних перетворень українського села. Встановлено, що різні підходи щодо подальшої долі українського села були припинені вольовими рішеннями союзного верху. Українське село з його працьовитим населенням насильно було колективізовано, спротив колективізації було зломлено. Останню крапку спротиву колективізації поставив Голодомор 1932-1933 рр. За колективізації селяни фактично втратили право розпоряджатися засобами виробництва та результатами своєї праці. Органи влади одноосібно встановлювали ціни на зерно та іншу продукцію сільського господарства. Відсутність паспортів фактично закріплювала селян у колгоспах, позбавляла права самостійно реалізовувати можливість пошуку кращих умов життя, праці та гідної її оплати. Війна різко зменшила кількість населення. Розвиток соціальної сфери у післявоєнний час фінансувався за залишковим принципом. Партійне рішення середини 50-х років ХХ ст. щодо укрупнення та спеціалізації колгоспів створило передумови для виникнення т. з. неперспективних (бригадних) сіл. Водночас, відїзд великої кількості молоді на підняття цілинних земель Казахстану, комсомольські будови сприяли втраті національної пам'яті та зв'язку поколінь, розмивався і розбавлявся генетичний код аграрної нації, руйнували ментальність. У «неперспективних» селах йшло згортання інфраструктури соціальної сфери, що призвидшувало їх зникнення. Оскільки тенденція зберігається, потрібна невідкладна система заходів з протидії цьому негативному процесу.

Declining villages as the result of Soviet period transformations

M. Rohozha

Pavlo Tychnya Uman State Pedagogical University

Key words:

declining villages, party decisions, collectivization, youth, decrease of population, social sphere, demography

The paper conceptually deals with successive party policy in Ukraine directed by union administration concerning political, economic and social transformations in Ukrainian village. It is determined that different approaches concerning resolving of further destiny of Ukrainian village in view of the battle of ideas and opinions were stopped by willed decisions from above which were realized by local party leaders. Ukrainian village with its hardworking population was collectivized coercively; further resistance to collectivization was broken by different methods. The last point in overcoming of resistance to collectivization put Holodomor 1932 – 1933, inspired by central party body. At the result of collectivization peasants lost their right to manage means of production and results of their work. The state administration individually set prices on cereals and other kinds of agricultural production; remuneration of labor was accomplished not in money, but in so called «trudodni» (working ways). Absence of passports in fact fixed peasants in collective farms, depriving them rights to realize personally the opportunity to search for better life, work and its worthy remuneration. Development of social sphere in postwar period also was financed in residual principle. The next party decision of the mid of 1950-ies concerning consolidation and labor specialization of collective farms prepared conditions for appearance of co called declining (brigade) villages, it became the next step to the flowing of workers from agricultural to industrial sector of economics. At the same time, departure of great number of youth to develop new lands of Kazakhstan,

titanic komsomol building projects provide loose of national memory and connection of generations, genetic code of agricultural nation was eroded and diluted; mentality of people was in process of destruction. Reduction of social sphere infrastructure took place in declining villages that in some degree fastened their disappearance. As such tendency is still preserving, urgent system of counteractions to that negative process is necessary.

В умовах євроінтеграційних прагнень України неминучість виникнення полеміки серед різних соціальних груп, громадських і політичних об'єднань щодо подальших шляхів розвитку аграрного сектору України та розуміння в ній місця та ролі українського села сприймається причинно обумовленою. Однією з основних причин її виникнення бачиться, на наш погляд, відсутність послідовної та виваженої публічної позиції влади стосовно основної проблеми села – питання щодо власності на землю як основного засобу виробництва.

Аналіз виниклої ситуації в історичній ретроспективі стосовно різних проблем села, селянства та селянського господарства неминуче приводить до поглядів на вищезначене вченого та політика М. Грушевського. Йдеться про осмислення ним ролі та місця українського трудового селянства в процесі творення української держави [1]. Зміст розділу «Підстава Великої України. Село» в його монографії «На порозі Нової України», з позицій сьогодення сприймається як політичний заповіт державного діяча та, водночас, як програма виважених кроків, націлених на майбутню політику української держави стосовно селянства: «Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново сей скинений у безодню п'їтми й несвідомости тїтан¹, сей позбавлений зору і сили, обстрижений у свої політичної й національної свідомости Самсон» [1, с. 36]. І передбачливо продовжив далі: «... як основа соціальної й економічної структури нашого краю взагалі селянство зістанеться фундаментом, на котрому треба будувати все. Тільки те буде міцне, що збудується на нїм, і горе тим течїям, партїям, плянам і намірам, котрі будуть іти проти нього...» [1, с. 37].

Водночас, зазначена вище праця М. Грушевського дає підстави для розгляду проблем українського села у часово-просторовому континуумі, виявлення й аналізу причинно-наслідкових зв'язків у процесах, котрі відбувалися та відбуваються у ньому та стосуються селянства найперше та екстраполюються на його прийдешнє.

Історично склалося так, що з багатьох причин для України, зокрема, її селянства, було втрачено

історичну пам'ять про дорадянську добу, відтак, воно найперше підпало під соціальний експеримент зі створення нових виробничих відносин і питань власності стосовно основних засобів виробництва. Час показав, що експеримент на практиці не витримав випробування, завів розвиток села у безвихідь. Фактично розірвався цілісний історичний процес, впродовж котрого селянство складало основу та фундамент суспільства, виступало носієм його традицій та морально-духовних цінностей.

Окрім того, варто зіпертися й на оціночні судження вчених-істориків аграрної науки, які також вивчали розвиток історичних процесів в українському селі, селянстві. Їх результати стосовно основного питання – власності на землю – в узагальненому вигляді сприймаються наступним чином: «У 20-90 рр. ХХ ст. в Україні принаймні чотири рази змінювалися форми власності та господарювання... у 1920-1927 рр., коли в певній мірі послідовно провадилася нова економічна політика, в українському селі існувала багатоукладність. При цьому домінували індивідуальні селянські господарства. У 30-х – першій половині 50-х рр. переважали середні з кількістю сільськогосподарських угідь та майна колгоспи та радгоспи. У другій половині 50-х – 80-х рр., відповідно до курсу на подальше усупільнення власності, відбувалося укрупнення колгоспів і радгоспів, перетворення колгоспів у радгоспи, утверджувалися великі за кількістю землі, техніки, іншого майна колективні та державні господарства, діяли міжгосподарські сільгосп-підприємства, серед яких переважали колгоспно-радгоспні структури. З початку 90-х рр., на основі проведеної земельної та аграрної реформ, в українському селі виникли нові форми господарювання, що базуються на поєднанні колективної та приватної власності на землю і майно, почала утверджуватися багатоукладність» [2, с. 1].

Попри ґрунтовне оволодіння архівними матеріалами та знанням справ на місцях, згадана монографія не відповіла на питання про причинно-наслідкові зв'язки ведення аграрної політики правлячої партії (політична складова), вирішення нею питання власності на землю в контексті політичних гасел жовтневого перевороту (економічна

1 У цитаті збережено правопис української мови, діючий на час написання монографії.

складова), а також щодо процесів розвитку українського села та її ставлення до селянства як клади (соціальна складова).

Автор ставить за мету концептуально проаналізувати трансформацію ставлення правлячої партії до українського села, селянства у зв'язку зі змінами в політичному житті України та СРСР впродовж 1921-1991 рр.

Аграрна політика держави в перший період НЕПу (рішення про перехід до нової економічної політики було прийнято на X з'їзді РКП(б), котрий відбувся у березні 1921 року) була достатньо суперечливою, оскільки у партійній верхівці держави існували різні погляди на питання заміни продрозкладки продподатком. Врешті-решт, Земельний кодекс СРСР, затверджений у листопаді 1922 року, визначив, що форма користування землею обирається земельною громадою та може бути об'єднаною, індивідуальною чи колективною..., ці положення були закріплені у рішеннях VIII з'їзді Рад УСРР (січень 1923 року) [3]. Його нормами, зокрема, закріплювалось фактичне землекористування за окремими селянськими дворами з урахуванням кількості працівників і їдоків. Перерозподіл землі та специфіка користування нею призвели до змін у соціальному складі селянства. Кількість заможних і середняцьких господарств послідовно зростала. Станом на 1927-28 рр. вони склали дві третини наявних селянських господарств УСРР. «Куркульські» господарства на цей час становили 4%; вони зосереджували в своїх руках 20% сільгоспряманенту і 7,5% посівної площі, 14,8%. всієї орної землі [2, с 9]. Опускаючи решту статистичних даних, варто зауважити загальне – фактично за сім-вісім років відбулося відновлення продуктивності сільського господарства на рівні 1913 року.

Але результати зростання кількості середняцьких і заможних господарств в умовах НЕПу, продукування ними відповідних обсягів товарного зерна та інших видів сільськогосподарської продукції, неминуче ставили питання про взаємини між ними та державою в питаннях задоволення зростаючих потреб сільського населення у промислових товарах.

Водночас, у партійному середовищі та серед вчених-аграріїв визначилися, принаймні, два напрями подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва. Перші (О. Шліхтер² і його прибічники) послідовно твердили про необхідність колективних форм господарювання, оскільки це нібито відповідає потребам бідняцьких і

середняцьких господарств. Другі – найперше економісти М. Кондратьєв³, О. Чаянов⁴, інші економісти-аграрники, послідовно відстоювали необхідність зміцнення індивідуальних селянських господарств, наголошуючи на їхній рентабельності.

Аналіз поглядів найбільш виразних представників обох напрямів дав підстави стверджувати, що на рубежі 20-х – початку 30-х рр. розвиток села та його господарська діяльність вийшли на доленосне перехрестя майбутнього розвитку. Вище партійне керівництво вибрало курс на суцільну колективізацію, про що Сталін оголосив на листопадовому (1929) пленумі ЦК ВКП(б). Було визначено строки колективізації. Для України, за постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року, було визначено терміни колективізації – до осені 1931 або весни 1932 р., але тодішній генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор⁵ 24 лютого 1930 року підписав листа до парторганізацій Української СРР: «В сучасний момент ЦК КП(б)У вважає своєчасним і правильним висунути гасло: Степ має бути колективізовано за час весняної посівкомпанії, а вся Україна має бути по суті колективізована восени 1930 року» [4, с. 245].

Фактично на вищому політичному рівні відбулася повна відмова від НЕПу та почав здійснюватися перехід до насильницьких методів зміни економічних і виробничих відносин. Можна уявити, якими методами забезпечувалося рішення керівника правлячої партії, коли «...на кінець 1932 року в Україні було колективізовано майже 70% селянських господарств і понад 80,2 % посівних площ [2, с. 29].

Колективізація привела до насильницької експропріації у селян землі, худоби, реманенту, оскільки здійснювалася командно-вольовими (адміністративними) методами. Як наслідок, відбулася трансформація традиційної психології селянина, що зрештою породило викривлене ставлення до праці в колективному господарстві, протиприродне для українського селянина-власника. Ця трансформація стала результатом відчуження селянина від засобів виробництва та від виробленого продукту, істотну частку котрого держава в особі спеціалізованих структур забирала в т. з. централізовані страхові фонди не за ринковими, а нею ж встановленими цінами.

3 Микола Дмитрович Кондратьєв (1892-1938), економіст, автор теорії економічних циклів, начальник управління сільськогосподарської економіки і політики НКЗ.

4 Олександр Дмитрович Чаянов (1888-1937), економіст, соціолог, автор терміну «моральна економіка».

5 Станіслав Вікентійович Косіор (1889-1938), партійний і державний діяч, у 1928-1938 роках керівник ЦК КП(б)У, один з організаторів Голодомору в Україні в 1932-1933 рр.

2 Олександр Григорович Шліхтер (1868-1940), партійний діяч, економіст, керівник Наркомзему УСРР (1927-1929).

На думку істориків – дослідників політики правлячої партії – на переломі 20-30 років, необхідність створення колгоспів була наступною: «Колгоспи забезпечували державі можливість безперешкодно привласнювати створений селянською працею і додатковий, і необхідний для прожиття виробника продукт. Позбавлений знарядь виробництва, обмежений у громадянських правах, не маючи паспорта, колгоспник мав стати приписаним до артілі найманим працівником з волі партійно-державної бюрократії» [5, с. 193]. Отже, економічна діяльність колгоспів або колективних господарств (доречно підкреслити, що назва заперечувалося самою природою створених насильно об'єднань різних за психотипом людей) базувалася не на принципі матеріальної зацікавленості, господарському розрахунку й еквівалентному обміну між містом і селом, а фактично – примушенням поза всякими економічними законами. Примушування ґрунтувалося на нав'язаній думці, що це «соціалістичне підприємство»!, тому обов'язкові поставки виробленої селянами продукції були проголошені «найпершою заповіддю». За своєю справжньою суттю це була звичайнісінька продрозкладка.

Упродовж 1932-1933 рр. стався інспірований партійною владою Голодомор, одним з наслідків якого стало остаточне закріплення селян за колгоспами, але головним – смерть мільйонів від голоду. Інспірований тому, що з колгоспів вилучили насіннєві, фуражні та продовольчі фонди для зарахування у плани хлібоздачі. При затриманні за збирання колосків у стадії молочно-воскової стиглості наступало кримінальне переслідування, відповідно, «винні» поповнювали структури ГУЛАґу. Та категорія селян, яка потрапила у розряд «куркулів», висилалася з родинами у віддалені райони СРСР, переважно, північні та східні. Доречно нагадати, що така ж доля спіткала й частину селян західних областей України, приєднаних до території України в складі СРСР. Такими заходами під селянство як золотий фонд існування українського етносу, закладалася міна сповільненої дії.

Передвоєнний період та війна істотно вплинули на чисельність та склад сільського населення. Прогнозування майбутньої війни змусило партійне керівництво з числа молодих жителів села рекрутувати молодь до лав війська, на будівництво військових об'єктів і підприємств. У багатьох випадках, молодше покоління, встигнувши впродовж 30-х р. ХХ ст. добре вивчити обставини життя у колгоспному селі, значною частиною не поверталася назад, різними способами закріплювалося в міських агломераціях. Таке явище також

негативно впливало на демографічну ситуацію в сільській місцевості.

Перші тижні та місяці війни достатньо сильно змінили склад населення за статтю у зв'язку з мобілізацією. Водночас, перші бойові дії на західному кордоні, перші військово-політичні та військово-стратегічні прорахунки керівництва СРСР призвели до того, що величезна кількість рядових і офіцерів потрапили в полон⁶. Водночас, бойові дії воюючих сторін, відступ, а в пізнішому часі – наступ, також істотно вплинули на чисельність репродуктивної частини населення сіл, їх загибель від бомбардувань, обстрілів та розстрілів, вивезення оstarбайтерів⁷.

Після відновлення радянської влади, зокрема, виявилось, що : «У складі наступаючих частин діяли так звані польові військомати, які мобілізували до діючої армії всіх здатних тримати зброю, навіть 16-17-річних юнаків і хворих. Нерідко їх зовсім не навчених, не обмундированих, без прийняття присяги, вводили в бій. «Прикриті» загороджувальними загонами з кулеметами, вони ставали зручною мішенню для німецьких гармат і кулеметів. У такий спосіб вони спокутували «провину окупації» [5, с. 225]. Відсутня, на превеликий жаль, статистика, котра б з достатньою мірою достовірності дозволила встановити істинні втрати синів і дочок українського народу лише у бойових діях. Але потрібно завжди пам'ятати, що «... у роки Великої Вітчизняної війни кожний п'ятий воїн був з України» [5, с. 227]. Непростою була ситуація на західноукраїнських землях, де фактично тривала «братовбивча війна 1945-1950 рр.», в якій загинуло не менше півмільйона чоловік [5, с. 229].

Після закінчення війни аграрний та промисловий сектор економіки України виявилися зруйнованими і знекровленими, але найбільшою втраченою для України стала загибель мільйонів людей: «Якщо в 1940 р. в Україні налічувалося 41,3 млн. чоловік населення, то внаслідок війни кількість його значно зменшилася і в 1945 р. становила 27,4 млн. чоловік. За війну населення України скоротилося на 13,9 млн. чоловік. З них близько 6 млн. ...загинуло від рук... окупантів...» [5, с. 233].

6 Німецьке командування в офіційних даних вказує цифру 5 млн. 270 тис. осіб. За даними Генштабу ЗС РФ втрати полоненими склали 4 млн. 559 тис. осіб. Джерело: Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий. Новая и новейшая история. 1996. № 2. С. 91—112.

7 Про «перевагу», яку надавали українцям у трудовій мобілізації до Німеччини, свідчить те, що з 2,8 млн. оstarбайтерів наприкінці війни 2,3 млн. були з України.

У післявоєнний час яскраво виявилася непослідовність у політичних рішеннях першого секретара ЦК КП(б)У М. Хрущова. На березнево-му (1947 р.) пленумі було прийнято постанову, котра вимагала введення травопільної сівозміни з чорним паром. Перебравшись до Москви та, очевидно, підпавши під вплив Т. Лисенка від зайняв діаметрально протилежну позицію стосовно травопільної системи землеробства. Вона ж забезпечувала соковитими кормами колгоспне тваринництво. Відступ від неї погіршив стан тваринництва, посилилася ерозія земель та хвороби сільськогосподарських тварин через брак зеленої маси в їхньому раціоні. Водночас, «...М.С. Хрущов висунув формулу: всім колгоспникам звести корів до колгоспу і молоко купувати в магазинах... Практично це означало ліквідацію особистої власності у величезній кількості жителів країни. Відбулося різке зменшення питомої ваги підсобних господарств у загальній товарній сільгосппродукції. Якщо у 1940 р. вона становила 27%, то у 1960 р. – менше 15%» [6, с. 84].

Черговим політичним рішенням, котре істотно вплинуло на українське село, стало освоєння цілинних земель. За необхідності інтенсивного підходу до сільського господарства, було обрано екстенсивний. У зв'язку з підняттям цілинних земель, для сільського господарства України зменшили виділення коштів на розвиток інфраструктури. У той же час: «З України в райони освоєння цілини була вивезена велика кількість техніки. Лише влітку 1954 р. МТС, колгоспи і радгоспи України відправили в райони освоєння нових земель Російської Федерації 9 400 комбайнів і 1 000 зерноочисних машин... У вказані роки в райони освоєння нових земель Казахстану прибуло з України понад 93 тис. чоловік. Для збирання врожаю 1954-1961рр. у північні райони Казахстану направлено понад 163 тис. чоловік, переважно механізаторів» [7, 81-82]. Ці цифри свідчать про чергове перетікання населення, зокрема, й репродуктивного, з сільської місцевості в інші райони СРСР, що вкотре засвідчило зменшення його чисельності.

Наступні партійні рішення крок за кроком вели до подій 1991 р., коли Україна здобула незалежність, одночасно, отримавши в спадщину всю суму невирішених питань стосовно подальшого розвитку українського села, його господарської діяльності. Аналіз нинішньої ситуації щодо села виявив дві потужні групи проблем, які існують на тлі зниклих⁸ і обкрадених сіл [8].

Перша. Старше покоління жителів різних сіл доволі часто вважає, що така ситуація в селі є вигідною державі та компаніям з великим капіталом. Вони вважають, що ситуація заздалегідь запрограмована і сприймається як технологія латентного (прихованого) геноциду села, здійснюється вона для того, щоб максимально зменшити кількість сіл і сільського населення. Друга. Молоді люди вважають, що село втрачає свою конкурентну спроможність та привабливість для молоді. З економічного погляду село не має пропозицій кваліфікованої роботи, цікавих місць проведення дозвілля та інфраструктури. Молодь не зацікавлена, вона не бачить перспектив розвитку села, пояснюючи процес «вимирання» села глобалістичними тенденціями; вона вважає, що наразі в попиті не натуральне господарство... [9]. Названі вище групи проблем вимагають рішень на найвищому рівні невідкладно.

У контексті окремих логічних концептів показано найбільш виразні моменти ставлення правлячої партії до питань розвитку українського села, селянства. Вказано конкретні періоди в історії українського села, коли її політичні рішення суперечили попереднім і не відповідали проголошеним як базові, у процесі т. з. великої жовтневої революції, зокрема, у селянському питанні. Відзначено негативну роль колективізації, спротив їй та подолання його через організований верхівкою правлячої партії Голодомор, коли було знищено цвіт трудового українського селянства. За набуття незалежності України процеси зменшення кількості жителів села зіткнули з новими реаліями, котрі вимагають інакшого ставлення до селянства, осмислення припущених помилок та вироблення принципово іншої стратегії ставлення до нього.

⁸ З 1991 року з мапи України зник 641 сільський населений пункт, зокрема 40 селищ і 601 село. Дані порталу «Тиждень. UA» як офіційна відповідь на запит до Управління у зв'язках з місцевими органами влади й органами місцевого самоврядування Апарату Верховної Ради України.

Джерела та література

1. Грушевський Михайло. На порозі Нової України: Гадки і мрії. Передм. І.Р. Юхновського. Київ: Наук. думка, 1991. 128 с.
2. Українське село у 20-90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис). Л.Ю.Беренштейн, Г.П. Мигрин, П.П.Панченко та ін. Київ : Інститут історії України НАНУ-НАУ, 1998. 122 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 27. Оп.6. Спр. 471. Арк.7.
4. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів у III т. Київ: Наук. думка, 1965. Т. II. 836 с.
5. Діденко В.В. Історія України. Курс лекцій. Київ: Віпол, 1996. 282 с.
6. Архів Міністерства сільського господарства УРСР. Ф. 1. Спр. 820. Арк. 5.
7. Беренштейн Л.Ю. Аграрні проблеми в діяльності М.С. Хрущова. Цит. за кн.: М.С. Хрущов: Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяч. 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. Київ, 1995. С.79-87.
8. Степан Колесник. Обкрадені села. Роздуми письменника. Київ : Рад. письменник, 1988. 79 с.
9. URL: <https://sdplatform.org.ua/blogs/19/znikauci-ukrainski-sela-realii-sogodenna> (26.12.2012)